

„ . . . MINDEN SZÓNAK A HELYÉN KELL LENNIE”

Jegyzetek Németh István stílusáról és szövegszerkesztéséről

LÁNCZ IRÉN

Régóta foglalkoztat Németh István műveinek nyelve, stílusa. Tulajdonképpen azóta, amióta rendszeresen olvasom írásait. Első olvasáskor persze nem arra figyelek, hogy hogy ír az író, de sokszor már ekkor felfigyelek egy-egy szavára, szókapcsolatára, mondatára, mondatainak fűzésére. Igen, állapítom meg ilyenkor, ez rá, csakis rá jellemző, ez teszi felismerhetővé Németh Istvánt. S régóta tervezem, hogy megírom, mi is az, ami Németh Istvánossá teszi jegyzeteit, novelláit. (Mondtam is neki egyszer, hogy most már ő lesz soron, őt fogom megírni. De eddig valahogy nem került rá sor. Ezúttal e jegyzetemmel köszöntöm a hetvenedik születésnapját ünneplő írónkat.) Most azonban bajban vagyok. Bajban vagyok, mert el kell döntenem, egy műve alapján mondjam-e el, amit nyelvészszemmel látok, vagy használjam fel azt a sok oldalt kitevő példaanyagot, melyet eddig összegyűjtöttem. (Azokat a szövegrészeket jegyeztem ki írásaiból, melyekben kifejezőmódjának jellemzőit véltem felfedezni, és azokat a részeket, amelyekre valami miatt – például a szerkesztés miatt – felfigyeltem.) Végül úgy döntök, hogy a három kötetéből (*Díszudvar, Házioltár és Ima Tündérlakért*) való anyagomra építek, vállalva ezzel, hogy elemzésem nem lesz igazi stilisztikai elemzés, mert ahhoz, hogy az legyen, figyelembe kellene vennem a tartalmat, vagyis a megjelenített valóságot és az azt kifejező közlő közeget is, a megjelenítés anyagát is. Ez viszont csak akkor valósítható meg sikerrel, ha egy művet elemzünk.

Németh István köteteit újraolvasva látom, mennyire igaza volt Jung Károlynak, amikor a *Mogyorófavirág* utószavában azt írta, hogy Németh István elbeszélésvilága doktori értekezés témája lehetne. Es stílusa, annak változása is – tehetnénk hozzá.

Németh Istvánnak minden sorából kitetszik, hogy milyen nagy gondot fordít a nyelvre, a szavak megválogatására. Erre vonatkozó megjegyzések vannak is szövegeiben. (E jegyzet címe is egy mondatának része.) Mert számára fontos, hogy a megfelelő szó a megfelelő helyre kerüljön. Ő is válogat, mint az, akiről a *Csoda az utcasarkon* íródott, aki a vizek lefolyását egyengeti, és *szórakozok, bibelődök, segítek neki, piszmozgok egy kicsit*, válaszol a többször ugyanúgy feltett kérdésre. „Válogatott. Neki még, úgy látszik, van miből válogatnia.” Micsoda ellentét! Az egyhangúság, szürkesség és a színesség, változatosság ellentéte. Németh István rólunk ír, a mi valóságunkról, jelenünkéről, múltunkról, s „ezt odaégett szavakkal nem lehet kifejezni” – írja. Mert fontosak a szavak, nem mindegy, hogy „sitítkík” vagy „sötétkék”, mert ez is sok mindent kifejez. Egy másik helyen is ír arról, hogy „. . . meg kellene őket válogatnunk, s mindegyiket a lényegéig le kéne kopárítani; le a csontjáig, sőt a velejéig. Hogy önmagában izzon mindegyik . . .” De azt is hozzáteszi, hogy „a szó önmagában semmit se mond. Még a legfontosabb szavaink se. Még a legszebbek se, nem is beszélve arról, hogy önmagában a szó, a legszebb se lehet szép. Mindennek udvara, háttere, múltja kell hogy legyen; és hangtere.” És Németh Istvánnak vannak szép szavai. Azért lesznek szépek, mert van udvaruk, hátterük, szavai azért telnek meg kifejező erővel, mert mögöttük áll az író érzésvilágával, hangulataival, benyomásaival, világlátásával.

Élet és halál, pólya és sír, jelen és múlt, falu és város, mi és mások (idegenek), puszta tényállások és hangulati képek, mozgalmasság és nyugaltság . . . és sorolhatnánk tovább az ellentéteket, mert az ellentét a szövegszervező erő Németh István több szövegében. S ez nemcsak a tartalomban, hanem a nyelvi kifejezőeszközökben is felfedezhető. De szervezi a szövegeket párhuzam is, vagy éppen párhuzamos, de egymással ellentétes tartalmú vonalból áll a szerkezet.

Németh István egyik motívumköre a természet. A természet iránti vonzalma, a természet szépsége hívja elő az ilyen szép részeket, mint a következők: „A falu legmélyebb pontja ez, s innen tör fel, ebből a szelíd, tágas völgyből néhány óriás nyárfa, föl, a szédítő magasságokba. Az ég

ragyogóan tiszta, fényes. Az ég végtelenségét a nyárfacsoport sötét tömbjével mintha még inkább, már-már elviselhetetlenné tágítaná. Beszédülök. Jó lenne lehanyatlani a fűre, s úgy tekinteni fel a faóriásokra, amelyek ebből a nézőpontból bizonyára még magasabbra nőnének, elérnék az eget, az elérhetetlent. És hallgatni a sűrű nyárfalomb elmondhatatlanul szép »tengerzúgását«. És így aludni el. Olyan közel a földhöz és a hazához, hogy vele eggyé válva.” De mellette mindjárt ott az ellentét, „elbődül, fölajdul a rádió, nyersen, erőszakosan, idegenül, hangja betölti a völgyet, elnémítja a nyárfacsoport lombjának »tengerzúgását«, átfesti a levegő gyöngyházfényét, rapacsossá változtatja a gyalogösvény lisztporát, idegenné a honi kerteket.” De ebben a mondatban is ellentét feszül. Az egyik oldalon a kellemetlen hangulatú szavak (*elbődül, nyersen, erőszakosan*), a másikon meg a kellemes hangzásúak, a szépen hangzók (*tengerzúgás, gyöngyházfény*) Vagy: „... itthon vagy, a te völgyeid és dombjaid között, a te napod ismerős melege érinti arcodat, itthon vagy, az a láthatatlan erecske a völgy mélyén, ezek a dombok, völgyek kézenfogva vezetnek haza a szülőfaludba.”

Már ez a néhány sor is sok mindent megmutat írója stílusából. Azt például, hogy egy-két jól megválasztott szóval is jelezni tudja a lényegét, nála nincs túldíszítés, de a felsorolásnak fontos szerepe van. Mondatai hömpölyögnek, hogy aztán egy rövid, nemegyszer egyszavas mondattal, egy tényközlő megállapítással elvágja, leállítsa a hömpölygést. A tiszta természet képével ellentétben áll az ember beavatkozása eredményeként létrejött új környezet képe. A környezet leírása hangulati háttérrel ad a mondanivalónak. És értékeli is, minősíti is a környezetet, amelyben ő maga is benne van, átéli szépségét, hangulatát.

A következő idézetben a múlt képeit eleveníti fel: „Ha rá gondolkodom, mindig azt a nyári délutánt látom, amikor már a családját megebédeltette, az asztalt lebontotta, elmosogatott, a konyhát felseperte, az újra leterített asztal közepére pedig odaállította nagy, füles, közös ivópohárunkban a vizet. A friss ivóvíz gyöngyözött a pernyével csillogóra tisztított pohárban. Ezáltal, így, fölsoprügetve, az asztal közepére állított pohár vízzel, a beáramló nyári délután fényében a szabadkéményes konyha immár nem egy nyomorúságos lyuk benyomását keltette bennem, hanem egy kápolna tiszta szentélyét. A leterített családi asztal a közepén a pohár vízzel volt benne az oltár. A házioltár.” „Az emlékezetemben megmaradt, a valóságnál is élőbbet próbálok most a kézzel

tapinthatóra vetíteni. Azt az asztalt, amelyik itt állt a bejárati mellett a sarokban, világos terítővel letakarva, közepén kancsóval, nagy, füles ivópohárral, ahogy az ivópohár pereme megcsillan a beáradó fényben, egy régi nyári délután fényében. . .” S ismét felsorolás és halmozás, egyszerűen, kimérten, túldíszítés nélkül. A mondatok nem bonyolultak, de viszonylag hosszúak, mert megnyújtja őket a felsorolás. A második idézet második főmondata hiányos, kihagyásos. Így a hatásos. Mint Nena szobájának leírása: „Elöl volt a tisztaszoba, bizony, az se volt valami tágas, de a hátsó szoba, a kisszoba, ahol élt, egy luk volt. Egy szerzetescella. Az ajtó mögött a sarokban banyakemence, aztán egy nyoszolya, egy egyszemélyes ebédlőasztal, kis kredenc, és már tele is volt, zsúfolásig tele volt a kicsiny, mindig fehérre meszelt szobácska.”

A halmozás gyakori kifejezőeszköze Németh Istvánnak. Keresztanya tekintete „tisztá, nyílt, kemény”, „fájdalmát, megbántottságát, megaláztatását úgy tudta elviselni és hordani, hogy ez senki másé, egyedül az övé”. Szüléről így ír: „Sokasodó évei se tudták lekoptatni az arcáról azt a nyugodt, másokat megnyugtató, szelíd derűt”, „fekete fejkendőben, széles galléros, sötét, de világos szegélyű blúzban, apró mintás, földig érő, nehéz bársonyszoknyában ül szigorú tekintetű párja jobbján”. Nővérei „mindig csodálattal tekintettek az örökké sopánkodó, búcsúzkodó, panaszkodó, de valójában hihetetlenül életrevaló, magányos özvegyre”, Nenára. A boltban „. . . fehér zománcos táblácskák hirdették, mit rejtegetnek magukban a fiókok. Gyömbéért, szegfűszeget, borsot, ezerféle portékát.” „. . . ez a világ gyanakvó, sunyi, rosszindulatú, szeretne mindig valakit valamibe bemártani, gyanúba keverni, csapda elé állítani, elgáncsolni.” „Téli alkonyat, de hó még nincs; minden fekete, átázott, nyálkás, a levegő hideg, nyers, csaknem orrfacsaróan hideg. . .” A felsorolásnak mindig funkciója van, mint pl. annak a hosszú mondatnak egy részében is, melyben egy asszonyt és ruházatát mutatja be: „. . . nehéz, fekete szoknya, a fekete blúz fölött fekete pulóver, a fején fekete kendő, az asszonynak a haja is, ami kibukik a kendője alól, koromfekete, és a szeme is, és fekete a körme alatt a piszok. . .”, s a szokatlanul hosszú, bonyolult mondat tovább áramlik egy oldalon át. A lélegzetvételnyi szünetet egy mondatszóból álló mondat biztosítja, s aztán ismét néhány nagyon hosszú mondat következik. Aki így szerkeszt, az minden részletet megfigyel, megjegyez, a valóság minden mozzanatára kiterjed figyelme, s mindegyiket fontosnak tartja. Így varázsolja az olvasó elé

mindazt, amit maga látott, érzett, gondolt, benyomásainak összetettségét, az árnyalatokat. Az azonos értékű mondatrészek, rokonszavak, ugyanabba a jelentésmezőbe tartozó szavak több oldalról mutatják be a leírtakat és részletező leírást eredményeznek.

Az ismétlés többféleképpen jelenik meg a szövegekben. Az egyik sajátosan Némethes módja az, amikor a szó kétszer fordul elő, először önmagában állva, majd valamivel kiegészítve, egy szóval, mellyel összetételt alkot, egy jelzővel, egy határozóval, egy tagmondatlal: „Akkorára már feljön a hold, a telihold . . .” „Már mindenki otthon ül, bezárkózva, bezárkózva önnön magányába.” „Bűneinket, halálos bűneinket is van kinek a fülébe mondanunk . . .” „Valahol dobok peregnek, római dobok . . .” „. . . törzsére ráfagyott az ólmos eső, s most olyan, olyan ünnepélyes, mintha üvegbe öltözött volna, szikrázó üvegbe, ezüst üvegbe . . .” „És közben a mérlegen töprengek, azon a mérlegen, amelyen nem aranyat és nem lisztet mérnek, . . .” „. . . pedig mindig azzal volt tele, fénnel, fénnel, az elsüllyedt gyerekkor idáig világitó fehér fényével.”

Ugyanaz a kötőszó ismétlődik ugyanabban a mondatban: „Iszonyú látványt nyújtott, ahogy az emberek egymáson átgázolva, egymást leteperve kapaszkodtak felfelé, mint egy lajtorján, a bolt polcain, ahogy egymás kezéből kirángatták a kemény küzdelem árán megszerzett szajrét, ahogy üvöltöttek, jajgattak és szitkozódtak, ahogy törtek-zúztak mindent maguk körül.” Egy másik helyen háromszor indít ugyanezzel a kötőszóval: „. . . folyton azt a fiatalasszonyt látom három apróságával, ahogy megrohamozzák az eperfát. Ahogy a vacsorájukat falják az országút szélén, a nagy fa alatt. Ahogy lefújják az eperszemekről a port, mielőtt bekapnák.” A kötőszó ismétlése a gondolatok párhuzamosságát sugallja és ritmust ad, amit fokoznak a tagmondatok igéi. Ritmikus hullámzást eredményez az igekötős ige ismétlése a következő szövegrészben: „Ilyen szavakat hallgatva az út legvégén az ember talán mindent megbán: megbánja minden vétkét . . .; megbánja, hogy erre a világra született . . .; megbánja a sok szép krizantémot . . .” és még négyszer ismétlődik a *megbánja, hogy szerkezet*. Szép példái ezek a mondatformálásnak.

Van még egy fajta gyakran előforduló mondatkonstrukciója Németh Istvánnak: a *mintha* kötőszóval alkotott szerkezet. A feltételes hasonlító kötőszóval bevezetett mondat általában azt fejezi ki, hogy az állítás nem

valóságos, hanem látszólagos. Íme néhány mintha-szerkezete: „Mosolya mintha egy gyémánttisza könnycseppen tört volna át.” „Mintha minden közel volna, már-már karnyújtásnyira: az égbolt egészen leereszkedett, ráfeküdt az asztalsima tájra, a fölázott, szurokfekete szántásokra, a lombjuktól megfosztott fákra;” A ház „mintha nem volna senkié . . .” „Mintha az újraegyesülés próbáját, főpróbáját élném át azzal a tömeggel, azzal az anyaggal, amelyből valaha kiszakadtam.” „Mintha a két folyam ide hömpölyögne s itt állapodna meg . . .”

Nemcsak a mondatkonstrukciók, hanem a gondolatkonstrukciók megszerkesztésének módja jellemző az íróra. Németh István mindenre ad magyarázatot, s ezt sajátos módon teszi. A konstrukciók megokolt utótagúak. Az okadó magyarázó mondatai önálló mondatként állnak. Ezek a *merttel* kezdődő mondatok. Íme a sok közül néhány: „Mert a dolgok már úgyis megtörténtek, nem lehet őket meg nem történtekké nyilvánítani.” „Még ácsorogtunk egy percig a sír körül, aztán szótlánul ereszkedni kezdünk lefelé a Kálváriáról. Mert ugyancsak elszótlanodtunk.” „Pillantásod elbizonytalanodik, eltájolódik, nem tud többé megállapodni – megpihenni – egy szilárd ponton. Mert nincs többé az a szilárd pont. Porrá zúzódot. Valami önmagadban.” „Esetleg kétfelől az arcát lehetett volna megcsipkedni. Azokat az élete végéig megőrzött rózsás párnácskákat, amelyeket mindig megcsodáltam rajta. Mert ellenében álltak gazdájuk örökös sopánkodásával.”

A kiemelésnek egyik módja az, amikor önálló mondattá emelkedik, mondategésszé válik egy-egy mondatrész, az alany, a tárgy vagy a határozó: „Anyai öreganyám, az édesanyja keménységét örökölte. S elszántságát.” „Mert a feje búbjától a térdéig, hogy ott törökülésben még mindig lakmározott, merő porcukor volt. A bajusza, a nyaka, a mellénye.” „. . . rideg és megközelíthetetlen volt. Különc.” „És most ez nemcsak hálával, de büszkeséggel is eltölt bennünket. S vigasszal.” Egy szószerkezet is önálló mondattá válhat: „Ezek a tollas ördögök ugyanis ismét birtokukba vették természetes jussukat, a szemétdombot. Kisöregapa komoly figyelmeztetése ellenére.” Az önálló mondatként fellépő elkülönült egységek erőteljes értelmi és érzelmi nyomatékot kapnak. Az így létrehozott hiányos mondatok a kiemelés mellett tömörítének is. Ha a mondat részeként állnának, nem kapnának ekkora nyomatékot.

Az alárendelt tagmondat is gyakran kiszakad a mondategészből, és főmondat szerű információkként folytatja a szöveget, kiemelve a benne foglaltakat: „S ő is mintha mindig erre a pillanatra várt volna. Hogy a viszontlátás örömét az ő sajátságos, utánozhatatlan dramaturgiájával eljátszhassa.” „A sírod – közös sírotok! – máris hófehér. Mint a pólya.” „Így látta a keresztfia.” (A folytatás új bekezdésbe kerül.) „Aki olykor megpróbált ugyan – néminemű szövegek gyártásakor például – lemerülni a lélek mélyére. . .” „. . . akkor figyeltek föl rájuk, akkor vették őket észre, amikor valósággal megrohamozták azt a magányos, öreg eperfát az országút szélén. Amikor falni kezdték annak a fának földre, porba hullott gyümölcsét, az epret. Akár a sáskák.”

A leírást, az elbeszélést gyakran szakítja meg az író tűnődése, merengése, töprengése, megjegyzése, ezáltal is általános érvényűvé téve a mondanivalót. A retorikus kérdések is hatásossá teszik a művek üzenetét. „Az-e tehát a világ rendje, hogy a legerősebbek és a legerőszakosabbak tartásuk egyensúlyban?” „Mi fáj mindig legmélyebben az embernek? Ha az övéi részéről éri méltánytalan támadás. Ha azok aláznak meg bennünket, akiket legjobban szeretünk. Ha ők játszanak ki, csapnak be, árulnak el, csalnak meg bennünket.” Vagy: „Leírtam-e a néptöredékről, amelynek magam is tagja vagyok, egyetlen lényegbevágó mondatot?”

A szövegformálással kapcsolatos az is, hogy miként bont ki az író egy-egy jelentéssíkot. Az egyik profán énekben az *angyal* szó indít el egy jelentéssíkot, amely aztán többször ismétlődik: „Körösztyanya, ilyenkor a föltűnéstelen, az alig észrevehető, mert csak a szeme bogarából sugárzó szótlan öröm földre szállt angyala volt.” „De amikor megállt előttem – mintha mindig Ő állt volna meg énelőttem –, egy pillanatra mindig megváltozott, sőt, átváltozott; átváltozott a szótlan öröm angyalává.” „Volt benne valami arkangyali elszántság, keménység, angyali tűz, lobogás.” A továbbiakban összetett szó tagja lesz, a létrejött szó pedig jelző: az *arkangyali lobogás*, ez azután még megismétlődik. Többek között a kiemelt szó fogja össze az egész szöveget, biztosítja a lineáris kohéziót, és a stílust szervező ereje sem mellékes. Mint ahogy egy másik profán énekben, a Kisöregapáról szólóban, melyben a vesszőszék *trónus*, lesz ennek a szónak szövegszervező ereje. Ugyanis köré, mellé sorakoznak az ugyanabba a szómezőbe tartozó szavak, mint a *királyi tekintet*, a *királyi tartás*, a *korona*, a *jogar*, a *koronázott királyunk*, az *uralkodó*: „Ha akkor nem az egyetlen ünneplő gúnyját ölti magára, hanem a kalapja

helyett koronát nyom a fejében, lajbija helyett pedig jogart vesz a kezébe, most utolsó koronázott királyunkkal nézhetnénk szembe. (. . .) Főleg azonban uralkodó volt. (. . .) Mégiscsak király volt Ő, holtában is király sorsú.” És tegyük hozzá, hogy a tisztelet, a szeretet, a gyöngédség is sugárzik ezekből a sorokból (is).

Németh István szövegébe olykor egy „másik szöveg”, vendégszöveg épül be, saját szövegét még gazdagabbá téve, az „idézett” szöveg a jelentés új távlatait nyitja meg, asszociációkat keltve. Íme a szövegköziség néhány példája: „. . . s innen búcsúznék tőle alkonyatkor, amely ahogyan *leáldozik*, itt talán a legszebb. Ahogy »lebukik fejről véres koronája«.” „Hunyorgok a vakító nyári égre, amelynek vizében egyszer egy mosónő kékítőt oldott.” „A fák lombja csakugyan feketén bólogat, mint ama híres eperféé a Családi körben . . .”

Németh István jegyzeteiben, novelláiban a legkülönbözőbb nyelvi elemek és szerkezetek szervezik a szöveget és a stílust is, de az egyes művekben fellelhető, közös stílárís és szövegszervező sajátságok közül csak néhányat emeltem ki. Példáimból válogatnom kellett, mert egy-egy jelenségre sok idézetet gyűjtöttem, ami azt bizonyítja, hogy az, amire felfigyeltem, valóban jellemző Németh István szövegeire. A kifejezés-módjára jellemző sajátságok megkülönböztető értékű struktúrája természetesen ezzel a fenti néhány megállapítással nincs feltárva.